

10. Франко. І. Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – 454 с.
11. Черниговские малоросы (Быт и песни населения Глуховского уезда) // ЖС – 1905. – Вып. 1, 2.
12. Шишацкий-Ильич А. Местечко Олишевка. – Ч., 1854. – IV, 186 с.

Костенко Л. Зажинковий обряд на Лівобережному Поліссі

У роботі на матеріалах з Лівобережного Полісся досліджується структура зажинкового обряду та його семантика. Окремо розглядаються часовий аспект, ритуальні дії, направлені на забезпечення урожаю, особа жінця, зажинкові атрибути.

Ключові слова: Зажинки, урожай, християнські свята, дні тижня, очищення, жінці, зажинкові атрибути, святковий обід.

Костенко Л. Зажиночний обряд на Левобережном Полесье

В работе на материалах с Левобережного Полесья исследуется структура зажиночного обряда, а также его семантика. Отдельно рассматриваются часовой аспект, ритуальные действия, направленные на обеспечение урожая, личность жнеца, зажиночные атрибуты.

Ключевые слова: Зажинки, урожай, христианские праздники, дни недели, очищение, жнецы, зажиночные атрибуты, праздничный обед.

Kostenko L. Stubble rituals on Left-Bank Polissya

This piece of work researches the structure of stubble rituals and it's semantics on Left-Bank Polissya. Time aspect, stubble attributes and rites are taking into the consideration apart. Those aspects are directed into providing further rich harvest and happy ending of stubble.

Key words: stubble, harvest, Christian holidays, days of the week, deliverance, the reapers, stubble rituals, festive dinner.

[надійшло до редакції: 24.09.2014 р.]

УДК 94(477.51)«1941/1945»(092)(045)

Анна МОРОЗОВА
(Чернігів)

«...Здесь вы узнаете почти всю правду...» (Листи вивезених на роботи до Німеччини)

Тема українських оstarбайтерів залишається недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії, хоча це, безумовно, є частина історії Другої світової війни. З відомих ідеологічних причин упродовж десятиліть листи примусово вивезених до Третього рейху в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років українців були засекречені й майже недоступні для користувачів. Але відновлення історичної пам'яті неможливе без залучення до наукового обігу максимальної кількості джерел.

Примусове вивезення мирних громадян відіграло провідну роль у перетворенні окуповані території України на аграрно-сировинний придаток і джерело робочої сили для економіки Третього рейху. Загалом із України на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн. осіб. Яку кількість вивезено з Чернігівської області – достеменно невідомо. У доповіді обласної державної комісії з встановлення та розслі-

дування злочинів німецько-фашистських загарбників зазначено, що було вивезено 41578 осіб [1]. Але звичайно це не повні дані.

Спочатку з приводу використання «росіян» висловлювалися сумніви в силу расистських принципів і міркувань безпеки. Але під впливом промисловців А. Гітлер дав згоду на залучення до роботи радянських військовополонених, а також цивільного населення. Вперше про можливість використання робочої сили з СРСР було проголошено на нараді у Берліні 7 листопада 1941 р., коли Г. Геринг дав указівку про масове використання іноземних робітників для тяжкої некваліфікованої праці: «кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни» [2].

Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. розпочалася агітація з метою залучення українських добровольців до виїзду в Рейх для «будівництва нової Європи». Добровольцям пропонувалися різні блага: висока зарплатня, смачна їжа, опанування спеціальностями тощо. Інколи ця агітація мала успіх, що зумовлювалося, зокрема, й масовим безробіттям і голодом, що панували на окупованих територіях. Як твердить М. Коваль, в окремих регіонах частка добровольців сягала 90 % [3]. Проте на Чернігівщині відсоток був незначним, що пояснюється аграрним характером регіону, де населення не відчувало значного голоду та безробіття.

Але після перших звісток вивезених про те, які насправді були умови перебування в Німеччині, швидко змінили настрої людей на окупованій території. Тому з весни 1942 р. почалося примусове вивезення українського населення. Для цього 21 березня 1942 р. було створене Імперське бюро для використання робочої сили, а згодом – бюро праці по всій Україні.

Найчастіше використовувалися облави, коли війська та поліція оточували у містах вулиці, квартали, базари тощо й затримували всіх придатних до вивезення. Сільських мешканців на роботи до Німеччини відправляли зазвичай поліцаї, які були з числа місцевих жителів. Часто надсилалися повістки на збірний пункт або під'їздили до дому та насильно забирали працездатного члена родини. Для запобігання втеч, погрозували розстрілом членів родини. Вербуванню на роботи до Німеччині підлягали всі безробітні та особи, «які не займаються терміновою, необхідною роботою» віком від 15 до 55 років [4]. Так, наприклад, наприкінці жовтня 1942 р. Чернігівська міська управа оголосила про вербування до Німеччини в обов'язковому порядку дівчат і бездітних жінок віком від 16 до 45 років [5].

Добиралися без будь-яких умов. Так, Лідія Опанасівна Пошайда, уродженка с. Вихвостів Тупичівського району, згадувала, що везли їх 6 дів у товарних вагонах по 50 осіб; у дорозі не годували, а з вагонів випускали лише під охороною [6] (див. також документ № 2).

Прямо з ешелонів майбутніх робітників доставляли до спецтаборів для витримання карантину перед влаштуванням на роботу. Треба відзначити, що серед робітників, вивезених до Німеччини, поляки та радянські громадяни мали особливий статус. Вони мали постійно носити нашивки з написами «поляк» або «остарбайтер». Згідно з правилами поведінки, життя остарбайтерів суворо регламентувалося: вільне пересування навіть у вільний від роботи час було обмежене; спілкування з місцевим населенням заборонялося; обмежувалося й листування [7]. В листопаді 1942 р. були вида-

ні правила листування, згідно з якими кожний робітник міг писати лише 2 листи щомісяця й виключно на поштових картках (така форма листування була запровадження з метою цензурування). Про те, що листи з Рейху ретельно цензурувалися свідчить і наявність значної кількості замараних цензорами листів і листівок мешканців Чернігівської області з німецької неволі [8]. Порушення цих правил каралося навіть смертю.

Після спецтаборів остарбайтери направлялися на ринки робочої сили – «арбайцашт», де їх купували за ціною до 18 марок за жінку та 25 марок – за чоловіка [9]. На ці ринки приїздили власники підприємств і сільські господарі (бауери). І якраз від того, де мали працювати остарбайтери залежали їхні шанси на виживання. Так, умови тих, хто працював у сільському господарстві чи в якості домашньої прислуги були значно кращими, ніж тих, хто працював на великих промислових підприємствах. Для роботи на підприємствах відбиралися переважно здорові юнаки та дівчата, всі інші потрапляли в село.

Проживання в Рейху не відзначалося різноманітністю. Щодня вони виконували одну й ту саму роботу, отримували однакову їжу, працювали та відпочивали за визначеною схемою. Робочий день остарбайтерів розпочинався о 6–8 год. і закінчувався о 17–18 год. з перервою на обід. Ті, хто працював на підприємствах, мешкали, як правило, у бараках, спали на дерев'яних одно- чи двоповерхових ліжках, подушки й матраци на яких були набиті тирсою або соломою. Так, наприклад, Варвара Михайлівна Близнюк у листі до батька в с. Дроздівка 28 жовтня 1942 р. писала: «Устаємо рано дуже – у 4 ч[аса] удосвіта, бо будять, і ходимо на трамвай ... Тоді їдемо на фабрику 5 км, до фабрики ходити далеко, а з фабрики коли машиною, а коли пішки ... Нас у лагері 450 душ, і везуть, і везуть дівчат, а нам незвісно коли додому» [10]. Але навіть у складних життєвих умовах не полишав українських дівчат і хлопців гумор, з яким вони описували свої будні. Можливо, це був один із способів донести до рідних правду про своє перебування в Німеччині (див., наприклад, документ № 6).

У селах вони мешкали або в будинку господаря, де виділялася окрема кімната, або в окремому приміщенні. Текля Капітонівна Близнюк з с. Дроздівки, яка працювала на території Австрії, писала: «Живу у хазяїна, роблю дуже багато, вихідного нема» [11]. А ось згадувана Лідія Пошайда зазначала, що неділя була вихідним днем, а в будні дні вставали вже о 4-й ранку (див. документ № 2).

Хоча життя остарбайтерів супроводжувалося певними обмеженнями, вони знаходили й маленькі «радоші». У вихідні працівникам підприємств дозволялося покидати табір і виходити в місто. У цей час вони могли «підпрацювати» за харчі, фотографуватися, навіть ходити в кафе тощо. Так, Варвара Близнюк писала, що коли поверталися до табору з фабрики пішки, то «купували моркву, брукву, то нам той день як Пасха, хоч без хліба, бо їсти хочемо і дають помалу, бо не наїдаємося» [12]. Інколи (особливо робітники сільської місцевості) провідували один одного й спілкувалися. Окремі господарі влаштовували свята своїм східним робітникам.

Проблемою для остарбайтерів було харчування. Про погане харчування у таборах, де утримувалися ті, хто працював на фабриках і заводах, свідчать листи Ганни Єфремівни Головач (див. документ № 6) та Марії Артемівни Сахно (див. документ № 8). А ось, наприклад, Іван Корецький у листі до батьків писав, що він не голодує, двічі на день їсть у таборі й отримує півкілограма хліба (див. документ № 1). Працівники бауерів перебували зазвичай у кращому становищі: їжа була поживніша та смачніша і ді-

стати їй було легше. Так, за свідченнями Лідії Опанасівни Пошайди, яка працювала на сільськогосподарських роботах у бауера Рольса, вона харчувалася залишками зі столу своїх господарів [13], а в листі до рідних зазначала, що «5 раз у день їмо» (див. документ № 2). Текля Близнюк, яка також працювала у бауера, писала, що «годують хорошо» [14]. Вони мали змогу у відповідний сезон також їсти фрукти, упродовж року вживати навіть молочні продукти. Нерідкі були випадки, коли оstarбайтери їли за одним столом із господарями. Але у випадках, коли ті, хто працював на бауерів, утримувалися у таборах, їхнє харчування, звичайно, не відрізнялося від харчування працівників промислових підприємств, про що свідчить, зокрема, лист уродженця Тупичівського району Федора Рябченка (див. документ № 4).

Заробітна плата оstarбівців була різною залежно від характеру підприємства, віку робітника й умов праці. Так, наприклад, хазяїн, у якого працювала Лідія Опанасівна Пошайда, платив за роботу 20 марок на місяць [15], стільки ж отримував Микола Олексійович Писаренко з с. Атюши, який у листі зазначав також, що «всі, хто єсть у Німеччині, стільки получають» (див. документ № 5). Але навіть ці незначні кошти витратити було майже неможливо. Так, наприклад, відповідно до обіжника відділу гестапо Франкфурта-на-Майні від 12 серпня 1943 р. зазначалося, що вхід оstarбайтерів до німецьких магазинів дозволявся лише якщо вони працювали в якості домашньої прислуги. Однак дефіцитні товари продавати їм заборонялося, а всі інші можна було продавати за умови задоволення попиту серед німецького населення [16]. В сільській місцевості праця оstarбівців іноді взагалі не оплачувалася. Катерина Домащенко, яка працювала в м. Шенефельд, у листі до рідних 24 серпня 1943 р. писала: «Я получила цього місяця 18 марок, але купити за них нема нічого» [17]. Ганна Єфремівна Головач, яка була вивезена до Німеччини з м. Городні й працювала на військовому заводі в Берліні, писала, що «покупать нам можно все, кроме всех продуктов, одежды и обуви» (див. документ № 6). Бували, звичайно, й виключення. Так, Іван Корецький повідомляв, що на зароблені гроші купив годинник, брюки та піджак (див. документ № 1).

Звучить у цих листах і надія на повернення невдовзі (див. документи № 1 і № 8) або зустріч під час відпустки після річної важкої праці [18], і відчай, що вже ніколи не побачать рідну землю та своїх близьких: «придется нам с вами встретиться – не знаю – здесь очень бомбят», – пише Юлія Ярошенко 5 вересня 1943 р. з робочого табору до сестри Марії в Батурин [19].

Цікавим здаються й спостереження, якими ділилися зі своїми рідними оstarбайтери, порівняння умов життя у Німеччині та на батьківщині за часу радянської влади (див. документи № 3 і № 5).

Таким чином, оприлюднений епістолярій ілюструє повсякденне життя у неволі: умови праці та побуту, раціон харчування, розмір оплати праці; дозволяє розглянути взаємовідносини між оstarбайтерами тощо.

Листи дозволяють реанімувати ту частину пам'яті, яка до цього часу була недоступною з політичних й ідеологічних міркувань. Зрозуміло, що ці джерела з історії Другої світової війни носять суб'єктивну авторську оцінку, адже вони ілюструють сприйняття війни кожною окремою людиною. У той же час листи дають змогу оцінити масштаби брехні про «новий порядок» та пропаганди про працю на користь Рейха.

Листи мешканців Чернігівської області, які були примусово вивезені до Німеччини в роки тієї війни, зберігаються в архівних колекціях Чернігівської обласної комісії з

історії Великої Вітчизняної війни (ф. Р-1429) та листів і листівок радянських громадян із німецької неволі (ф. Р-3291).

Чернігівська обласна комісія зі збору матеріалів про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 років була створена відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 16 грудня 1945 р. наприкінці 1946 р. При районних комітетах КП(б)У були створені районні комісії, також були створені комісії при сільрадах, колгоспах, підприємствах Чернігівської обл. Ліквідовані комісії були в 1947 р., а матеріали на державне зберігання поступили 1968 р.

Колекція листів і листівок радянських громадян із німецької неволі була створена ще в 1945 р., протягом 1947–1975 років поповнювалася листами, що передавалися з Ворошиловградського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Кіровоградського, Миколаївського, Полтавського, Сумського, Херсонського та Черкаського обласних архівів як непрофільні (колекції формувалися за місцем народження кореспондентів). З певних ідеологічних і морально-етичних міркувань колекція перебувала на таємному зберіганні й лише в 1990 р. ці документи були розсекречені та передані на загальне зберігання [20].

І хоча вітчизняні науковці з кінця 1990-х років стали приділяти багато уваги введенню до наукового обігу нових джерел з історії Другої світової війни, долі оstarбайтерів – уродженців Чернігівщини присвячено лише декілька публікації спогадів у місцевій періодичній пресі [21]. Тому оприлюднення листів примусово вивезених до Німеччини жителів Чернігівської обл. має важливе значення для вивчення цієї найстрашнішої війни в історії людства.

Листи друкуються мовою оригіналів згідно з сучасними правописними нормами з дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. В окремих випадках збережені орфографічні й синтаксичні особливості оригіналів. Скорочені слова, в разі потреби, доповнено у квадратних дужках.

У посторінкових посиланнях наведені відомості про осіб, події та факти, що згадуються в документах. Про окремих осіб відомостей виявити не вдалося.

№ 1. – 20 липня 1942 р. – Лист І.Х. Корецького*¹

Лист пущено 20/VII-42 р.

Лист від вашого сина Івана. Здрастуйте, дорогие родние мамаша і папаша і сестра Галя, Маня. Поздравляю вас з тим днем, котрого ви одержите мого дорогого листа. В первых строках я пропишу, де я нахожуся и як мені живеться. Я нахожуся на роботі близь Голландії, професія моя на торфорозробки коло машини. Живеться мені пока нечаво, варят два рази пищу – сніданок і вечеру, дають полкила на день хлеба, так що я не голоден. Работа не дуже тяжола. Робимо ми 10 часов, устаємо у 8 часов, хорошо поснедаємо, а потом ідемо на роботу. Приходим з роботи у 6 часов, вечераємо і потом гуляєм, пока і спать. У меня гроші єсть; уже купіл карманіє часи, швейотови льоски, пинжак. Работать, говорят, будемо до

*¹ Корецький Іван Харитонович (нар. 1924 р.) – уродженець с. Хибалівка Куликівського району Чернігівської обл. До початку війни працював у рибаській артілі. На примусові роботи до Голландії вивезений 22 червня 1942 р., де працював на торфорозробках. Звільнений англійськими військами 7 квітня 1945 р. У с. Хибалівка залишалися батьки, сестра та брат. Після передачі до радянської зони та проходження фільтрації 18 серпня 1945 р. був направлений на батьківщину (ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 34412).

осені, так що на осень буду дома, так що за мною безпокоїться нечого, так що живу лучше, чем дома. А живите пока, що як лучше. Зі мною хибаловськи хлопці – все в одном баракі; досхали ми благополучно, но а только плохо, що росоединили дівчат. Зо мною ще хороший друг жуковець Гринченко Сашко.

Осе і все, що я мог написать короткого вам листа. Ну, пока до свідання, передавайте привет Кіндрату, Олені, Андрею, Галі і якщо брат Антон дома, то і йому (мені он хорошо снится), тоткам, бобруйським дівчатам і всем сусідам.

Пишите мені всяки новини.

Моя адреса така:
Gros Hesepe Forferek
bei Heru Pies
Bergkreis Meppen
Korezkomu Iwanu

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-1429, оп. 1, спр. 107, арк. 3–3 зв.
Рукопис, оригінал.

№ 2. – 23 серпня 1942 р. – Лист Л.О. Пошайди^{*2}

Здрастуйте, мамаша, Миша, Митя, бабушки и дедушко.

В перших строчках свого листа спешу вам сообщить, що я жива-здорова, пишу я вам друге письмо. Не знаю, чи ви первое получили, чи ні. Нахожусь я біля голандського моря в селі Локворд (Lokword) у панаbauer Рольс (bauer Roels), у его панінки фрау. Повторяю ще раз: пан имеет жинку, двое дітей, землі 90 га, сіножать 20 га, 12 корів дойних, 12 коней, машина легка, велисопед 5 шт. свині, кури, гусі, качки, служанок три, а я четверта. Живеться мені дуже добре: 5 раз у день їмо, воскресення вихідний день. Чоботи я кончила за мисяц (*шажуся шасабоца*)^{*3}.

Погода плоха. Як ми приехали, то не було того дня, щоб не йшов дощ (*няшупроца шазволяйтевица глаякса шажнамоця*). Сходить до Юлі Ивановной и попросить, нехай напише *шамазубуца*. З Федосою^{*4} ми в одному селі, недалеко одна від другої, ходимо часто одна до другої, говоримо за нашу хорошу жизнь, а остальных дівчат не знаєм де вони, їхали всі вместе. Проїзд наш 2 недилі: 2 дні в Чернігови стояли, 5 день їхали, 6 день в лагерах стояли, де кормили дуже добре. *Шатьчуца ша ушца шатолысвоеца* осмотр пройшли на комісії в Чернігови, Белостоки, у лагерах, и в городі німецкому осмотр доктором и становили на лучи трохи я хворала. Работаю – дою три корови в 4 утра и 4 часа вечера, а днем що загадає хазяйка. Уборочна уже почалась и посіви дуже хороши, але ж більше ярови, як-то пшениця, ячмень, овес, горох, жита зовсім мало, картофель теж мало. На цьому я свого листа кінчаю и ще раз

^{*2} Пошайда Лідія Опанасівна (нар. 1919 р.) – уродженка та мешканка с. Вихвостів Тупичівського (нині Городнянського) району Чернігівської обл. До початку війни працювала рахівницею у колгоспі. На примусові роботи до Німеччини вивезена 24 червня 1942 р., де працювала на сільськогосподарських роботах у хазяїна. Звільнена американськими військами 5 травня 1945 р. У с. Вихвостів залишалися мати, брат і сестра. У червні 1945 р. була передана до радянської зони й до 17 липня 1945 р. проходила фільтрацію в таборі Фюрстенберг (ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 23248).

^{*3} Тут і далі курсивом подані слова відповідно до документа. Можливо, це спеціально «зашифровані» слова, що були зрозумілі лише рідним.

^{*4} Йдеться про односельчанку Феодосію Юхимівну Акуленко (1922 р.н.) (ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 23248, арк. 3).

повторюю: дайте для мене старання, узнавайте точнее у Юлі Ів. на скільки время нас випра-вляли и пишете, пишете свої новості, села, чи був набір другий, як ті, що повтікали з Черні-гова. Пишіте, як Антоська, може замуж вишла, за Варку, Соню пишете. Передавайте привет всем родним и знакомим, передавайте привет дочки моеї Ліди Аф., тьоти, бабушкам, де ду-щці, Івану Дм., Наташи П., Федору П. з его дочками и льоткою и так далее.

Як я приехала до хазяїна, то з первуй ночі сниться, що я дома не дома. То в селі в свое-му, но не пройшла и одна ніч, щоб не снилося, що дома. Один раз снилося, що ми з вами, мамо, ходили.

До свіданія. Говорить багато чого є, писать нечемо.

Пишіть по такому адресу

bie Bauer Roels

in Logward,

а на звороті свій адрес по-українські.

Пошайда Ліда Аф.

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-1429, оп. 1, спр. 107, арк. 6–7 зв.
Рукопис, оригінал.

№ 3. – 5 вересня 1942 р. –М.А. Сірик і А.А. Сірик*⁵

Здравствуйте дорогі і мові мама і Соня!!!

В перших стрічках нашого листа шлемо вам свій горячий привіт і наше благополуччя і дуже прохаємо за нас не беспокоїтись. Ми друг друга прибережемо і прибережуть добрі люди. Тут богацько всяких людей: поляки, французи, серби, бельгійці і другі нації.

В Німеччині побувати цікаво, але трохи не так, як оце ми. Може кому так і подобається, а мені – ні. Я люблю мандрувати! Спочатку було цікаво, а зараз мені знову охота пусти-тись в мандри. Я з Ганною і живу і працюю разом. Так що дуже можете не турбуватись, а особливо за мене, за «вільного бродягу», якому ніщо не вредить – ані клімат, ані їжа. Як я жду того часу, коли не буде цієї війни і можна буде вільно блукати скрізь по світу. Адже все так цікаво! Як я хочу учитись! Але колись же буде час, що буду знати говорити різно і можна буде саму себе всьому вчити.

Ганна скучає дуже за домом, за Олишівкою, за компанією. Вона часто про все згадує. Йй, як я бачу, не до смаку мандрувати.

Соня і мама! З наших олишівців є ще вісім дівчат: Дрозд Татьяна, Носок Катерина, Ло-бань Оля, Черевко Наташа, Півень Ляля, Бойко Параска, Костюр Маша і Морська Ольга. Всі живемо разом і працюємо разом.

Мамо і Соня! Тепер війна, а після неї поки знову відстроїться, то нелегко все буде діста-ти, а особливо одежу. Так що все, що ви маєте, бережіть, а якщо дуже буде потрібно, то чорт з нею, а бережіть себе, бо ми ж не на тому світі.

Города Німеччини схожі на наші города, але села ні. В нас декуди такі містечка. Домики

*⁵ Сірик Ганна Архипівна (нар. 1925 р.) та її рідна сестра Сірик Марина Архипівна (нар. 1923 р.), урод-женки та мешканки с. Олишівка Олишівського (зараз Чернігівського) району Чернігівської обл. Приму-сово вивезені до Німеччини 19 травня 1942 р., де працювали на фарфоровій фабриці в м. Нойгауз. Меш-кали у таборі біля м. Зонеберг. Звільнені 13 квітня 1945 р., на батьківщину повернулися у лютому 1946 р. (ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 21360).

тут всі акуратні, вулиці чисті, грязі немає ніколи! Культура німецького села і техніка трохи вища, чим мало наше село до війни. Правда, комбайнів, тракторів і других таких великих машин тут немає, але вони не дуже потрібні, бо не колгоспи.

На цьому свого листа кінчаємо. Ще раз говорю, що не тужить і не журиться за нами. Бережіть себе.

Пока до свідання. Цілуємо вас кріпко. Передавайте всім привіт.

Ваші Марина і Ганна.

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-1429, оп. 1, спр. 108, арк. 2–2 зв.
Рукопис, оригінал.

№ 4. – 18 жовтня 1942 р. – Лист Ф. Ушака^{*6} до О. Рябченко

Здравствуй, дорогая сестрица Саша и все остальные родители. Уведомляю тебя, что я жив, здоров, того и тебе желаю.

Я нахожусь в Германии в г. Еледен близко немецкого лагеря, очень далеко от Украины. Сестрица моя, хвалиться мне нечем, а пишу все, что есть, по правде. Работаю от 6 ч. утра до 6 ч. вечера. Нашот харчей, то дают утром, як идем на работу, 300 гр. Хлеба, а приходим с работы в 6 ч. вечера, то дают миску супа. И на тиждень дают 100 гр. Маргарина и 100 гр. Сахара. То ты подумай сама, хватит 100 гр. Сахара и маргарина на тиждень. Близких со мной вместе только Шкинъ Михаил, а остальные я не знаю где. Одежи тут нам не дают, вот коротко и все. Передай привет тете Лукерке и бабушке и пиши письмо на другой картке, тут написан, посылаю разом тебе и домой. До свидания, твой брат Федя. С приветом к тебе.

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-3291, оп. 1, спр. 169, арк. 1–1 зв.

№ 5. – 23 серпня 1942 р. – Лист М.О. Писаренка^{*7} до Софії Кроки

Здравствуйте, дорогі мої!

В перших словах своєї откритки я сповіщаю, що я жив-здоров, чого і вам бажаю.

Письмо ваше я получил, за яке дуже дякую. Але перед тим днем, як получил письмо, я послал откритку, а це пишу ответ на ваш лист. Живу по-старому. Сичас тут зима не дуже холодна. Ходити есть в чому. Їсти також хватає, трохи хліба малувато, але нічого. Сам я проживу. Але дуже безпокоюсь за вами. Я винуватий перед вами, що покинув вас самих,

^{*6} Ушак Федір Петрович (нар. 1924 р.) – уродженець хут. Купиха Тупичівського району Чернігівської обл. (нині у складі с. Лашуки Городнянського району Чернігівської обл.). Примусово вивезений до Німеччини 23 червня 1942 р., де з 9 липня 1942 р. працював на суднобудівельному заводі в м. Емден. З лютого 1945 р. працював на сільськогосподарських роботах у бауера. Звільнений канадськими військами 6 травня 1945 р. й 24 липня 1945 р. переданий представникам радянської влади (ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 36699).

^{*7} Писаренко Микола Олексійович (нар. 1923 р.) – уродженець і мешканець с. Атюша Батуриного району Чернігівської обл. Примусово вивезений до Німеччини 20 квітня 1942 р. (ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 2, арк. 35 зв.).

а сам поїхав і заїхав, що тепер, може, скоро і не виїду. Як війна скінчиться, то тоді зразу ж приїду додому, а сей час не можу приїхати і на один день, бо не пустять. Грошей заробляю 20 марок на місяць, і всі, хто єсть у Німеччині, стільки получують. Давидовича зі мною уже немає, а сей час зі мною Дмух Михайло Олексійов., Писаренко Микола Степанович та один з Сендзівки Нечипоренко Микола Михайлович. Живіть, а про мене думайте поменше, бо мені самому жити легше, а вас там 5 душ. Не обижайте одне одного, бо колись підросете і будете раді одне одного побачити.

Пропишіть, який там Вітька і як він хазяйнує, яка Оля, чи велика виросла, що Манька робить, чи помагає уже матері, як учиться Проня, що маєте у хазяйстві і взагалі як живете. Пропишіть за кого Оля Марфина вийшла взаміж і як живе дядько Федір і дядько Федосій. Скільки ви получили на трудовень і чи вистачить хліба до нового врожаю.

А ви, мамо, дуже не волнуйтесь і коли приїду, то тоді заживемо не так, як сей час. Січас усі живуть однаково. Бережіть своє здоров'я, я дуже винуватий, що поїхав сюди, але нічого не поробиш. Тут люди (німці) раніш жили добре і січас живуть добре, не так, як ми жили при радянській владі. Один невеличкий хазяїн має 5 – 6 корів, пару добрих коней і землю і живе дуже добре. У кожного хазяїна єсть по 3 – 4 велосипеди і стара і мала пішки не ходять. Я теж купив велосипед. Одне тільки і не добре, що здорово хочеться курити, а табак дуже дорогий і немає.

Пропишіть, чи Михайло і Олексій не оженились і що січас роблять і де Борис. Якщо визнаєте його адрес, то напишіть мені. Коли будете писати до мене на цій другій открытці, то моєї открытки одривать неможна, а тільки переверніть, щоб ваша открытка була зверху, і тоді пішіть.

А поки до свіданія. Привіт Мих., Олекс. и усім сусідам.

Писаренко

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-3291, оп. 1, спр. 1, арк. 7–7 зв.
Листівка.

№ 6. – 4 квітня 1943 р. – Лист Г.Є. Головач^{*8}

Дорогие мои Катюша и мамочка!

Может хоть этот листок дойдет к вам и если дойдет, то здесь вы узнаете почти всю правду. Катюша, неужели ты не знала, что Анатолий едет в Германию? Хотя бы пять слов передали через него. Но хорошо, я рада, что и так смогу сообщить кое-что о себе и о своей так называемой жизни. Как вы знаете, живем мы все в лагере в комнате по 16 человек. В общем, когда сойдемся все да заведем базар, то сквозь «стены» наших «домов» раздаются всевозможные звуки. Да и не мудрено. Крикнут «Подъем на работу» и полетят с двухэтажных кроватей кто на скамейку, а кто прямо на пол. В общем, слышно по баракам топот нашей обуви – деревянных лодочек и ботинок на деревянном ходу, номера не больше 42–45. Одеваемся и с нетерпением ждем, пока дежурный принесет суп-баланду. Суп этот вы бы не назвали супом, а поэтому мы называем баландой. Баланда эта похожа иной раз на телячье пойло, а иногда как будто бы отвар с картошки – в общем хорошо. Идем на работу и целый день мечтаю о той минуте, когда придем в лагерь и покушаем снова же баланду или мундиров, иногда бывает и чищеная картофель. Дают нам хлеб и жиры – колбасу или

^{*8} Головач Ганна Єфремівна (нар. 1919 р.) – уродженка с. Кучинівка Городнянського району Чернігівської обл. Примусово вивезена до Німеччини у червні 1942 р. з м. Городня. Працювала на військовій фабриці у м. Берлін. Звільнена у травні 1945 р. (ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 1, к-44049).

маргарин по 50 гр. В общем, насчет харчей мы довольны – главное, всегда *сыты*^{*9} и ни о чем не думаем. Одежа у нас похожа на обувь (за обувь я писала), в общем, прикостюмился – будьте уверены. Да еще плюс к нашему костюму значок «OST» на груди, ну просто красота. На работу ходим целой капеллой с полицейскими и с работы тоже. Приходим в лагерь и из-под замка никуда. Вольно ходить нас не пускают еще, а иногда пропуск на несколько человек в воскресенье. Гулять разрешено только по нашей улице Falkensee, а больше никуда. Покупать нам можно все, кроме всех продуктов, одежды и обуви. В общем, мы обеспечены как харчами, так и обувью и одежей. Но это не значит, что мы голы – нет. В заводе дают тряпки вытирать машины и мы шьем себе «белье». Конечно, хоть дорого, но можно достать кое-что из одежды и мы достаем. Ни в коем случае не надумайтесь выслать одежду, лучше носите или в случае нужды продайте.

Как видите, дни нашей юности проходят в таких довольствиях. 10 месяцев прошло незаметно, а сколько еще пройдет *таких* месяцев...

Каждый день у нас похож один на другой, кроме выходного, которого мы ждем с нетерпением, чтобы хотя немного поспать. Бывает, что и этот день похож на другие, т.к. приходится работать. На работу ходим регулярно без пропусков. Пропускать можно только по больничному, а больничный выдают в случае только 39 – 40° температуры.

Зима у нас теплая, т. е. совсем без снега и поэтому нам дают для топки 25 углин на три дня. В общем, во всех отношениях хорошо, одно плохо, что не получаем от вас писем. Многие девочки получают хоть редко, а многие из нас почти ничего не получаем.

Городнянцы все вместе: я, Нюра, Вера Павленко, Катя Лисица, Тамара Кулик, Шура Желдак, Тамара Щербина, Галя Белоус, Надя Гавко, Настя Иващенко, Маня Пасюк, Лена Волкова, Лена Комзол, Маня Мацапура, Гаша Головач, Маша гончар, Настя Аксютко, Поля Хорло, Ольга Ставко, Лященкины Соня и Наташа, Настя Масибура, Катя Пиница, Дуня Горленко, Лида Захарченко из станции и другие девочки. Некоторые из этих девочек живут в 39 лагере, мы их часто видим. Нам должны тоже с этого лагеря перевести, а здесь будут другие иностранцы. Сейчас ведь у нас смесь: русские, французы, поляки, чехи, голландцы, бельгийцы, хорваты и др., и, конечно, дальше не может так продолжаться. В общем, жили и будем жить, лишь бы вы дома чувствовали себя нормально. Пожалуйста, о нас не волнуйтесь, так и передайте всем родным наших девушек. Только не смотрите на то, что вы не получаете от нас писем, а пишите нам почаще. Ведь одна только и радость, что получить весточку с Родины!

Теперь мы все отчетливо себе представили, как дорога Родина и все связанное с ней. Мамочка и Катюшенька! Пожалуйста, пишите мне о своем здоровье и вообще о жизни. Катечка, милая, пиши, родная, как ты со своим здоровьем, хоть чуть-чуть лечишь где-либо? О, как я волнуюсь за тебя, беденькая моя сестричка! Помогает ли вам кто-либо из родных? Как мамочка? Она одна должна за все беспокоиться сейчас, да ни от кого ничего...

Катюша, милая, слушайся свою мамочку, помогай ей, а главное за меня не волнуйтесь.

На днях нашли мы еще своих городнянцев: Пасюкового Ивана, Куриленко Сергея, Тима Эруса – они живут не очень далеко от нас и приезжают к нам. Нашли также Виктора Пантелеенко, Володю Марченко, Женю Белого, Демьяна Пархоменко, Мишу Малах и др. Надя Лессовая живет недалеко от нас, приезжает к нам.

Да, Нины Ждановой я написала и от нее тоже получила, передайте ее родным, что ей хорошо. Якову я тоже пишу и он мне. Павловым хлопцам написала, но ответа нет.

Письмо это пересылаю через Анатолия Суколина, а он вам доставит, если же не доставит, то расскажет, ибо он прочел наше письмо и узнает о нашей жизни.

*9 Тут і далі виділені курсивом слова підкреслені автором.

Мамочка и Катюша, передайте всем, пусть пишут нам письма и пишите сами.

Привет всем родным и знакомым. Дубровым, Войченкам, Познякам, Ставкам, Насте, Куликовым и другим.

Пишите всё-всё о себе, милые мои и обо мне не думайте. Придет время – свидимся и потом расскажем всё.

Передайте Павленчихе, что Вера получила письмо и просит – пусть пишут.

Катя Лисица не получала еще ничего, пусть Валя пишет за себя. Шура Желдак пусть пишут о своей семье все. Вообще пишите нам все.

Да, еще нашли Ходыко Маню, Приходько Валю, Назымко Лиду, Книр Маню.

Толик Жаловский живет близко около нас.

До скорого свидания, милые мои.

Целую крепко.

Ваша Аня.

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-1429, оп. 1, спр. 109, арк. 2–3 зв.
Рукопис, оригінал.

№ 7. – 22 серпня 1943 р. – Лист М.А. Сахно^{*10}

Письмо от Сахно Марії Артемової до родних своїх. Пішу письмо, рука трясоця, а серце б'ється во груді, як здумаю, як згадаю, за що я страдаю в чужій дальній стороні. Починаю писати письмо, то вам сообщаю: подала б руку – не достану.

Здрастуйте, дорогая моя родня.

Мама, Коля, Шура, Уля, хрещена с дядей Васей, Шура, бабуля, дедушка, дядя Андрей і його вся сім'я, тьотя Варка, Вася, Проня, Галя і Вера, всі родичі, котріх я не забуду і не сходить ні на хвилину з думки. Мамо, в перших строчках я вам сообщаю, що я жива-здорова, а вам желаю найкращої життя. Мамо, я спішу сообщити, що я ваше письмо получила 16 серпня 1943, котре ви писали 8 серпня 1943, за яке вам щиро дякую і целую крепко-крепко й крепко. Мамо, коли я получи від вас письмо, то тоді ніби я з вами розмовляю, плачу, сміюся, не знаю, що робить, як згадаю про вас, про Колю – як бились, лаялись, про Улю, хрещену – як вони мене жаліли, а тепер прийшло розстаця. Не можу забыть нічого. Бог дасть, колись побачимось. Мамо, почаще пишть мені письма – мені легше. Пропишуйте новості, які у вас є. Письмо, яке я получила від вас, що від батька прийшло письмо, то адрес, який ви Сені прислали, написала батьку, але ответа нема. Прийде ответ, то напишу. Открытки не ходять до плених, строго заборонено. Коля і Шура, слухайте матір, прошу вас. Коля, ни обиджай Шурі, бо він маленький, не бий, не лай, а живить тихо. Слушайте одне другого. Мамо, прошу вас і всіх рідних – не забувайте мене, пишть почаще письма – мені буде легше. Мамо, ви пишите, що вам без мене дуже важко жить, а мені без вас іще важче, де не повернись і не можу забыть. Як згадаю, що дівчата всі дома гуляють, співають, а мене

^{*10} Сахно Марія Артемовна (нар. 1926 р.) – уродженка та мешканка м. Бахмач. На примусові роботи до Німеччини вивезена 8 травня 1943 р., де працювала на військовому заводі в м. Еберсфальд. Звільнена 26 квітня 1945 р., після проходження фільтрації 25 вересня 1945 р. направлена на батьківщину (ДАЧО, ф. Р-8840. оп. 1, к-11671).

нема, як сама щасливіша страдаю в чужому краю. Нічого, Бог дасть, скоро і скоро побачимось. Тепер пропишу, як нас годують. Годують нас плохо. Утром у 9 часов дають чай, 300 гр. х[ліба], обід – суп і вечеря – суп. Як можна, то вишліть посылку, самого табаку, бо тут за табак що хочеш – хліб, масло, сахар. Як можна, то яким німчем може передасте, а якщо дома приймають посылки, то передайте. Роблю вам ізвесно, работа неважка. Тривога кожної ночі. «Соловейки шебечуть добре», ну в нас іще все благополучно. Соловейки провідують Берлін, Гамбург і багато городов. З Берліна всі жителі виїхали у наш город. Так що навесну ждїть додому. Ще тут Perezімуєм. Мамо, з Західної України пишуть, що чи й побачаться з рідними. Палять села, ріжуться між собою українці й поляки. Ну, нам пишете все благополучно, якби хорошо. Бог дасть, побачимось. Я тільки одного Бога прошу і ругаю і встаю і все молюся, якби побачитись. Убирайте дома урожай, приїдем їсти, то щоб було що. Напишіть мені, чи були ягоди в бабусі, яблука, груші. З овочів ми пробували ще тільки по 1 яблуку, по 10 шт. агрусу, по 2 скибочки огірка, а то більш нічого не пробували. З Санєю ми знялись, вишлю карточку. Почаще пишїть пісьма. Передавайте всім дівчатам, хлопцям привет, знакомим, сусідам і всім усім. С тем я кончаю писать, а серце бажає вас увидеть. До свіданія, оставайтесь живі й здорові і жилаю вам найкращої житні. До свіданія.

Передають привіт дівчата Санька, Санька всім дівчатам і хлопцям. Також со мною багато дівчат з Бахмача, Наташа Пузиренкова, Галя Бибік, Галя Дорош, Галя Галат, Уля Петруся, Катя Хам, Проня Бондаренко, Питрань Ольга, Сачко Володимир, Больбух Василь, Іванько Марія, Іванько Надя, Кікоть Таня, Дудка Марія, Вера Корнієнко і ще є.

Передають всі привет робочім центральної, а Улю тому, хто мене не відпустив, щоб перва пуля не минула. Улю, це ти знаєш кого.

До свіданія.

Державний архів Чернігівської обл.,
ф. Р-1429, оп. 1, спр. 105, арк. 2–2 зв.
Рукопис, оригінал.

Джерела та література

1. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : Сборник документов и материалов. – К., 1978. – С. 103
2. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : Зб. док. і матер. – К., 1963. – С. 50–52.
3. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 75.
4. Черниговщина в период... – С. 70 – 71.
5. Там само. – С. 71.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-8840, оп. 1, спр. 23248, арк. 2.
7. Ляхно В. Остарбайтери з Полтавщини: від депортації до репатріації. – Полтава, 2000. – С. 31–32.
8. Наприклад див.: ДАЧО, ф. Р-3291, оп. 1, спр. 15, арк. 35; спр. 29, арк. 1–1 зв.; спр. 35, арк. 72; спр. 45, арк. 26; спр. 57, арк. 19; спр. 69, арк. 45, 46; спр. 91, арк. 1–1 зв., спр. 168, арк. 21–21 зв. тощо.
9. Ляхно В. Вказана праця. – С. 32.
10. ДАЧО, ф. Р-3291, оп. 1, спр. 69, арк. 21 – 21 зв.
11. Там само, арк. 17–17 зв.
12. Там само, арк. 21–21 зв.
13. Там само, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 23248, арк. 2 а.
14. Там само, ф. Р-3291, оп. 1, спр. 69, арк. 17–17 зв.
15. Там само, ф. Р-8840, оп. 1, спр. 23248, арк. 2 а.
16. Война Германии против Советского Союза. 1941–1945 / Под ред. Р. Рурюпо. – М., 1992 – С. 208–209.
17. ДАЧО, ф. Р-3291, оп. 1, спр. 1, арк. 28 зв.
18. Там само, спр. 29, арк. 17–17 зв.
19. Там само, спр. 1, арк. 53 зв.
20. Реєстр розсекречених архівних фондів : Міжархівний довідник. – К., 2009. – Т. 2. – Кн. 3. – С. 375.
21. Дмитренко В. У роки поневірян // Новини Городнянщини. – 1998. – 8 травня; Овчар С. Обпалена юність // Новини Городнянщини. – 1998. – 18 листопада.

Морозова А. «...Здесь вы узнаете почти всю правду...» (Листи вивезених на роботи до Німеччини)

Публікація вводить до наукового обігу листи мешканців Чернігівської області, які були примусово вивезені до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, що зберігаються в архівних колекціях Державного архіву Чернігівської області. Епістолярій ілюструє повсякденне життя у неволі, дозволяє розглянути взаємовідносини між оstarбайтерами тощо.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років, оstarбайтери, листи, Чернігівська область, Головач Г.Є., Корецький І.Х., Писаренко М.О. Пошайда Л.О., Сахно М.А., Сірик М.А., Сірик А.А., Ушак Ф.П.

Морозова А. «...Здесь вы узнаете почти всю правду...» (Письма вывезенных на работы в Германию)

Публикация вводит в научный оборот письма жителей Черниговской области, насильно вывезенных в Германию в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., которые хранятся в архивных коллекциях Государственного архива Черниговской области. Эпистолярный иллюстрирует жизнь в неволе, позволяет рассмотреть взаимоотношения между оstarбайтерами и т.д.

Ключевые слова: Великая Отечественная война 1941–1945 гг., оstarбайтеры, письма, Черниговская область, Головач А.Е., Корецкий И.Х., Писаренко Н.А. Пошайда Л.А., Сахно М.А., Сирьк М.А., Сирьк А.А., Ушак Ф.П.

Morozova A. «...Here you discover almost the whole truth...» (Letters the citizens forcedly taken to Germany)

The publication introduces into scientific circulation letters of the inhabitants of Chernihiv Region who had been forced removal to Germany in during World War II, which are stored in archival collections of the State Archive of Chernihiv Region. The epistolary illustrating everyday life, view allows the relationship between the Ostarbeiters.

Key words: World War II, Ostarbeiter, letters, Chernihiv Region, Holovatch A., Koretskiy J, Py-sarenko M., Poshayda L., Sakhno M.,Siryk M., Siryk A., Ushak F.

[надійшло до редакції: 15.07.2014 р.]

УДК 37(09)(477.51)«1920/1930»:001

Олена ПРИГОРНИЦЬКА
(Чернігів)

Роль Чернігівського інституту народної освіти у науковому житті Північного Лівобережжя (1920–1930 роки)

Протягом 1920–1930 років працював Чернігівський інститут народної освіти (далі – ЧІНО). Він був науково-педагогічним центром Лівобережної України. Даний освітній заклад готував фахівців-педагогів для роботи з дітьми, а також давав їм можливість займатися науковою діяльністю як у стінах Чернігівської вищої школи, так і продовжуючи навчання в аспірантурі інших навчальних закладів. Зі свого боку викладачі інституту прагнули сприяти розвиткові науки та формували нахил до наукової роботи у своїх вихованців.